

*Микола ГЛІБИЩУК, Сергій КОРНОВЕНКО**

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА: ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Сьогодні все більше західних дослідників Великої війни 1914–1918 рр. вивчають її крізь призму транснаціонального підходу. Транснаціональний вимір Першої світової не апелює до таких політичних категорій, як нація, держава, військово-політичні альянси тощо. Транснаціональна історія використовує ширші смислові дефініції та застосовує численні рівні історичного досвіду. Транснаціональний підхід не розглядає Велику війну 1914–1918 рр. як європейський конфлікт, а ставить більш масштабну перспективу, дозволяючи вузькі та часто давно вивчені аспекти вводити у глобальний історичний контекст, який відкриває нові дослідницькі можливості. У цій публікації автори окреслили лише деякі перспективні теми, пов'язані з історією України впродовж 1914–1918 рр., які дозволяють вписати їх у транснаціональну історію Першої світової.

Ключові слова: *Перша світова війна, Україна, західна історіографія, транснаціональна історія.*

Відома західна дослідниця Маргарет Макміллан у книзі «*Війна. Як конфлікти формували нас*» пише наступне: «Вплив війн в історії людської цивілізації настільки глибокий, що лишаючи її поза увагою, ми ігноруємо важливий чинник, який – поруч з географією, природними ресурсами, економікою, ідеологіями й суспільно-політичними змінами – визначив розвиток людства та змінив історію»¹. З такими судженнями авторки важко не погодитися. Уважніше поглянемо на назви відомих архітектурних споруд у західноєвропейських державах: Трафальгарську площу названо на честь триумфу британського адмірала Нельсона; одна з найвидатніших перемог Наполеона дала назву паризькому вокзалу Аустерліц, а його остаточна поразка – вокзалу Ватерлоо в Лондоні. Також військові протистояння лишили слід у нашій мові та фразеології. Перемігши Карфаген під час Пунічних війн, римляни

* Наукові результати, одержані для даного розділу С. Корновенком, здійснено в межах виконання фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600)»

¹ Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас. Київ: Лабораторія, 2024. 304 с.; MacMillan M. War: How Conflict Shaped Us. New York: Random House, 2020. 336 p.

ще довго використовували саркастичний вислів «пунічна совість». Для багатьох британців фраза «піти по-французьки» означає неввічливо й різко зникнути, а «голландська хоробрість» зводиться до дудління джину².

Однак на сучасний світ чи не найбільше вплинула Перша світова війна. Адже яку б сферу життя суспільства ми не обрали – від політичних до культурних явищ і тенденцій у ХХ й навіть на початку ХХІ ст., наслідки Великої війни 1914–1918 рр., як її називають на Заході, будуть помітним. Тому не випадково американський історик Пол Фассел у своєму дослідженні «*Велика війна і сучасна пам'ять*» підкреслив, що глобальність Першої світової була такою значною, що вона сформувала «нову мову», якою будуть послуговуватися солдати для опису усіх майбутніх військових конфліктів у ХХ столітті³.

Безумовно, що вивчення Великої війни 1914–1918 рр. у різних національних історіографіях упродовж минулого сторіччя мало свої особливості. Скажімо, для істориків країн Заходу домінуючою оптикою був «західноцентричний» погляд на цю війну, тобто, дослідження різноманітних аспектів (військових баталій, дипломатичної боротьби тощо), що стосувалися Західного фронту Першої світової. Один з кращих описів такої тенденції у англомовній історіографії цієї війни здійснили Джей Вінтер та Антуан Прост, знані фахівців з цієї тематики, про який детальніше йшлося у вказаних публікаціях автора⁴.

Зовсім іншою була ситуація у Радянському Союзі. Радянські науковці розглядали світовий конфлікт 1914–1918 рр. лише як імперіалістичну війну та «прелюдію» революції і громадянської війни на території колишньої Російської імперії. Тому цілком зрозуміло, що після розпаду СРСР історики пострадянських країн почали говорити про Першу світову як «забуту війну». Хоча така оцінка зараз піддається перегляду деякими дослідниками і зауважується, що у перші міжвоєнні десятиліття культурна пам'ять про цю війну зберігалася у радянському суспільстві, не зважаючи на відсутність жодних комемораційних практик щодо цієї події в СРСР не існувало. Найбільш вдало цю тезу розвинула американська

² Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас. Київ: Лабораторія, 2024. С. 17-18.

³ Fussell P. *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press. 1975. 384 p.

⁴ Глібішук М. Сучасна західна історіографія Першої світової війни (реферативний огляд). *Історична панорама*. 2019. № 28-29. С. 201-221; Глібішук М. Новітня західна історіографія Великої війни 1914–1918. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 41. Т. 1. С. 10-18.

дослідниця Карен Петрон у своїй книзі, яка побачила світ у 2011 році⁵.

Що цікаво, такі традиції дослідження у західній та радянській історіографіях не тільки вказували на методологічні підходи, які були притаманні у той час, але й як по-різному Перша світова відбулася у різних національних досвідах – від її майже повного забуття в СРСР до центрального місця в історичній пам'яті Великобританії і Франції.

Звісно, сучасні фахівці, досліджуючи Велику війну 1914–1918 рр., поступово відмовляються від застарілих оцінок, минулих дослідницьких шаблонів та намагаються сформуванати цілісний погляд на подію, яка, на думку відомого британського історика Еріка Гобсбаума, розпочала історію «короткого ХХ століття»⁶. Тому все більше дослідників цієї війни розглядають її крізь призму транснаціонального підходу. Як слушно зазначив вже згадуваний нами історик Дж. Вінтер, транснаціональний вимір Першої світової не апелює до таких політичних категорій, як нація, держава, військово-політичні альянси тощо. Транснаціональна історія використовує ширші смислові дефініції та застосовує численні (не лише національні) рівні історичного досвіду. Транснаціональний підхід не розглядає Велику війну 1914–1918 рр. як європейський конфлікт, а ставить більш масштабну перспективу, дозволяючи вузькі та часто давно вивчені аспекти (наприклад, солдатські заколоти) вводити у глобальний історичний контекст, який відкриває нові дослідницькі можливості⁷. Тому у нашій публікації ми спробуємо стисло розглянути перспективи використання такої дослідницької моделі на прикладі України у роки Першої світової.

Для початку слід зазначити, що українські землі у той час були важливим джерелом природних і людських ресурсів. Перед 1914 р. порядок денний геополітики визначали імперії й імперіалізм – панувало переконання, що єдиним способом зберегти статус великої держави у ХХ столітті був контроль над територіями та ресурсами – головною зоною конфлікту між імперіями були не колонії, а Європа, де у небезпечному сусідстві між собою тіснилися шість з восьми провідних геополітичних акторів. Реальні шанси встановити гегемонію на континенті мали лише дві імперії Німецька і

⁵ Petron K. *The Great War in Russian memory*. Indiana University Press. 2011. 385 p.

⁶ Гобсбаум Е. Вік екстремізму. *Коротка історія ХХ віку*. Київ: Альтернатива, 2011. 544 с.

⁷ Глибищук Н. Транснациональная история Первой мировой войны в научных исследованиях Дж. Уинтера. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2020. № 3. С. 93–101.

Російська – тому вирішальним був Східний фронт, де вони мірялися силами, а головним чинником перемоги на ньому був контроль над Україною та її величезними природними і людськими ресурсами – звідси ключова роль України⁸.

Цю тезу більш детально розвиває відомий британський історик Домінік Лівен у своїй книзі про Першу світову і царську Росію⁹. Цікаво, що у першому реченні передмови до своєї праці він пише, що завершення світового протистояння 1914–1918 рр. залежало від долі України. Д. Лівен переконаний, що Перша світова – це, у першу чергу, східноєвропейський конфлікт. Приводом до нього стало вбивство австрійського спадкоємця престолу. Смерть Франца Фердинанда призвела до конфронтації між Австро-Угорщиною та Росією – двома найбільшими державами Східної Європи. Франція і Велика Британія були втягнуті у це протиборство, що розгорталось винятково як східноєвропейське, передусім з огляду на власну безпеку, оскільки перемога австро-німецького союзу остаточно зруйнувала б європейський баланс сил на користь Відня і Берліна. Першим джерелом суперечок між великими державами були Балкани. Другим – Україна. Масив дипломатичних документів, опрацьований британським автором, демонструє, яке помітне місце посідало українське питання в російськомовному публічному й дипломатичному дискурсі. Не було і не могло бути єдиної позиції стосовно розв'язання цього питання – приєднати Галичину і знищити там гніздо «українського сепаратизму» чи, навпаки, не приєднувати її, щоб не поширити вірус сепаратизму на українські губернії Російської імперії. Тим паче, що Перша світова значною мірою стосувалася майбутнього українського народу. Вже у 1914 р. деякі з найбільш далекоглядних аналітиків уважали, що австро-російський конфлікт за своєю важливістю переважає все, що робиться на Балканах¹⁰. Як бачимо така дослідницька оптика на здавалось б вже достатньо вивчене українське питання у Великій війні дозволяє нам переосмислити важливість України, її людського та ресурсного потенціалів у цьому світовому конфлікті.

Ще однією цікавою темою з позиції транснаціональної історії, яка може продемонструвати нові перспективи дослідження України у роки Першої світової, є міська історія. Звісно, що вивчення Великої війни в рамках історичної урбаністики (*urban history*)

⁸ Грицак Я. Незрозуміла війна. *Україна Модерна*. 2016. № 23. С. 206-207.

⁹ Lieven D. *Towards the Flame. Empire, War and the End Tsarist Russia*. London. 2015. 448 p.

¹⁰ Грицак Я. Незрозуміла війна. *Україна Модерна*. 2016. № 23. С. 207.

у західній історіографії має важливі, насамперед, методологічні напрацювання. За редакцію вже згадуваного нами Джея Вінтера та Жан-Луї Робера (*Jean-Lois Robert*) у 1999 році опубліковано перший том студій «*Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919*», в якому зібрано статті, написані з позицій соціальної історії, а у 2007 р. другий том – з позицій культурної історії. Метою двотомника було дати відповідь на питання, що сталося з населенням метрополій в період між початком війни та демобілізацією. Відзначалося, що досі дослідники війни були заручниками національного підходу, в рамках якого намагалися поєднати непокєднувані досвіди та показники. Внаслідок цього недосліджуваним лишалося життя містян, міської громади, у воєнний час в межах «домашнього фронту»¹¹. Як слушно вказує історик Борис Колоніцький, автори цієї збірки намагалися висвітлити важливе явище епохи Першої світової війни на прикладі Лондона, Берліна та Парижа. Відповідно, кожен автор працював із британськими, німецькими та французькими джерелами, намагаючись при цьому врахувати здобутки національних історіографій. Рішення цих завдань представляло очевидну методологічну складність: особливості державного та адміністративного устрою трьох країн вплинули на характер формування державних і міських архівів, на їх зміст і організацію, важко було виявити схожі за своїм походженням джерела. І тим не менш цей проект, реалізований зусиллями фахівців дуже високого класу, можна вважати успішним, навіть зразковим¹².

Українська дослідниця Олена Бетлій справедливо стверджує, що, запозичивши такі методологічні напрацювання, перед істориками відкриваються нові наукові горизонти у дослідженні українських міст у роки Великої війни. Якщо йдеться про вивчення міського життя у роки світового протистояння 1914–1918 рр. крізь призму соціальної історії, то умовно їх можна визначити так: 1) «людський вимір» – мобілізація, її принципи, хвилі та особливості; втрати у війні і відтак демографічні зміни в місті; поява нових категорій містян – поранених і хворих солдат, біженців – і опіка над ними; налагодження комунікації між фронтовиками і цивільним

¹¹ Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ. *Історія, пам'ять, політика: збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2016. С. 61.

¹² Колоніцький Б. Города империи и горожане в эпоху войн и революций: перспективы сравнительных исследований. *Города империи в годы Великой войны и революции: Сборник статей*. Санкт-Петербург: Нестор-История. С. 511.

населенням у місті; становлення нового соціального порядку в місті; 2) «економічний вимір» – перехід від миру до війни і навпаки; ринок праці і нові соціальні ролі містян; мобілізація індустрії і переорієнтування промислового комплексу міста на потреби воєнного часу; демобілізація та безробіття; 3) «соціальний вимір» – вплив війни на добробут мешканців; поява нових категорій малозабезпечених містян і заходи з їхньої підтримки на рівні міста; визначення нової шкали соціальних привілеїв та прав; 4) «логістичний вимір» – забезпечення міста товарами першої необхідності, продуктами харчування, паливом; дисциплінарна споживацька політика та запобігання соціальним бунтам; умови та стандарти проживання і вирішення квартирної проблеми; зміни в інфраструктурі та підтримуванні порядку в місті; 5) «демографічний вимір» – система охорони здоров'я в місті і виклики воєнного часу; хвороби та епідемії; смертність і демографічна ситуація в містах. В рамках культурної історії натомість виокремлюються такі теми, як: 1) «міський простір» – нові практики використання публічного простору; вокзали як ворота міста і транзитні станції; мілітаризація і фемінізація вулиць; ностальгія за мирним життям і тягар тотальної війни; публічний простір і культура дозвілля; приватне і публічне в межах міста; 2) «міська культура» – поява нової політичної культури у місті; пропагування знання про війну через нові практики і новий просторовий досвід; виставки і пропаганда; формування нової «учасницької» культури у школах; студентська культура часів війни; політизація публічного простору; 3) «місця спілкування» – родина, концепція домівки та стосунки між членами родини; шпиталь як місце між фронтом і домівкою та простір, де воєнне переплітається з мирним життям; церква і релігійні практики часів війни; жертвовність і духовне життя міста; міські цвинтарі та формування нової культури пам'яті¹³.

Слід зауважити, що сучасна українська історіографія Першої світової має певні здобутки у цьому напрямі¹⁴. На нашу думку, найбільш вдалішою працею на цю тему стала книга українського історика Тимофія Герасимова про міста Правобережної України у

¹³ Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Вказ. праця. С. 62-63.

¹⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56-70; Джумига Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 369-379.

період 1914–1918 рр.¹⁵. У цьому дослідженні йдеться про повсякденне життя міського населення цього українського регіону під час війни. Тим паче, що автор використав значний масив різних джерел (архівні матеріали, періодичні видання, спогади тощо), який допоміг розкрити тему і підсилити наукову складову даної праці.

Також варто згадати публікації вже згадуваної нами української дослідниці Олени Бетлій, у яких аналізуються повсякденні життєві практики киян у роки Першої світової. Вона намагається використовувати новітні методологічні розробки, у першу чергу ідеї вже згаданого Дж. Вінтера та А. Проста, і пристосувати їх до тогочасних джерел. Таке поєднання продукує цікаві результати. Скажімо, на основі архівних матеріалів О. Бетлій аналізує один з елементів політичної культури Києва у роки Великої війни, а саме – витоки шпигунофобії та фальсифікованих звинувачень під час Першої світової. Звісно, що існує вже багато наукових публікацій на цю тему, однак дослідницький фокус зосереджений на загальноімперському контексті цього явища упродовж світового конфлікту¹⁶. Напрацювання української дослідниці демонструють регіональні особливості даної фобії. У своїх напрацюваннях авторка характеризує практику доносів та обвинувачень, до яких вдавалися у той час кияни для віншування «внутрішнього ворога». Вона аналізує тогочасний офіційний дискурс імперської влади стосовно ворожих державі категорій населення. При цьому розглядає різні групи таких ворогів (австрійські і німецькі піддані, російські німці та євреї тощо) та пропонує власні пояснення мотивів тих, хто писав доноси або звертався до правоохоронних структур зі звинуваченнями на адресу неблагонадійних мешканців Києва¹⁷.

Повертаючись до проблематики «urban history», зазначимо, що декілька років тому було підготовлене колективне дослідження істориків з держав пострадянського простору та західних науковців (Англії, США, Німеччини, Польщі) присвячене містам колишньої Російської імперії у роки Великої війни і революції¹⁸. Звісно, що опублікована праця не стільки є завершеним доробком, який

¹⁵ Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: «Меркьюрі-Поділля». 2017. 436 с.

¹⁶ Lohr E. Nationalizing the Russian Empire. The campaign against enemy aliens during WWI. Harvard University Press, 2003. 256 p.; Fuller W. The Foe Within: Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia. Cornell University Press, 2006. 304 p.

¹⁷ Бетлій О. Культура доносів та винайдення «внутрішнього ворога» в Києві у роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУМА. Історичні науки*. 2017. Т. 194. С. 65-72.

¹⁸ *Города империи в годы Великой войны и революции: Сборник статей*. Санкт-Петербург: Нестор-История. 2017. 520 с.

розставляє усі крапки над «і», а формулює низку актуальних наукових проблем та артикулює доцільність використання тих чи інших методів дослідницької роботи.

З іншого боку, сліпе копіювання та неврахування специфіки архівних установ в Україні та інших пострадянських держав може загальмувати дослідження з міської історії у роки Першої світової. Адже асиметрична структура британських, французьких та німецьких архівів була вагомим чинником для успішного західного дослідницького проекту з урбаністичних студій під керівництвом Дж. Вінтера і А. Проста, про який ми вже згадували вище. Тим паче, що створення такого з проекту з порівняльної історії міст Центральної і Східної Європи упродовж 1914–1918 рр. також може викликати певні труднощі¹⁹.

Ще один приклад, який демонструє важливість української перспективи з позиції транснаціональної історії Першої світової, це тема біженства. Вивчення цього питання як окремого соціокультурного явища упродовж війни 1914–1918 рр. уже має тривалі традиції і наукові напрацювання у західній історичній науці. Щодо української історіографії, то ця тематика останні роки активно розробляється. Мабуть найбільший внесок у дослідження цього питання в сучасній українській історичній науці здійснила відома харківська дослідниця Любов Жванко, яка практично двадцять років займається даною тематикою²⁰. До того ж, ця українська історикиня долучилася до цікавого наукового проекту про біженців у роки Великої війни, який ініціювали британські вчені на чолі з професором Пітером Гатреллом з Манчестерського університету²¹. Вони зуміли залучити до колективної монографії фахівців з історії біженства Першої світової з різних держав і територіальні межі їх зацікавлень охоплюють всю континентальну Європу – від українських земель до західноєвропейських. Цікаво, що кожен історик, який готував розділи до цієї книги, застосував й різні методологічні підходи. Це найбільш помітно позначилося на хронологічних рамках. Скажімо, у текстах про Грецію і Балкани часові межі суттєво коригуються з іншими, адже розповіді про біженство на цих територіях починаються ще з часів Балканських

¹⁹ Global perspectives on World War I. A Roundtable Discussion. *Studies in Contemporary History*. 2014. № 11. P. 99-119.

²⁰ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір. Харків: «Апостроф». 2012. 568 с.; Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. Харків: ХНАМГ. 2009. 360 с.

²¹ Europe on the move. Refugees in the era of the Great War / Ed. by GATRELL, Peter, ZHVANKO, Lubov. Manchester: Manchester University Press. 2017. 336 p

війн 1912–1913 рр., а завершуються у 20–30-х роках минулого століття.

На наш погляд, український вимір біженства у роки Великої війни потребує додаткових напрацювань. До прикладу, в українській історіографії Першої світової все ще бракує праць, які б розповідали про повсякденне життя біженців у цей час, погляд на це явище з позиції гендерних студій тощо. Але чи не найбільшим викликом для українських істориків є розгляд біженства у межах Центрально-Східної Європи загалом. Бо, зазвичай, українські науковці обмежуються лише землями України того часу і штучно обмежують свій дослідницький фокус. Можливо таким прикладом для наслідування може слугувати праця польської авторки Анети Примак-Онішкі²². У книзі йдеться про маловідому сторінку Першої світової – селян із західних губерній імперії Романових, які стали біженцями через так званий «великий» відступ російської армії у 1915 р. З одного боку, дослідниця описала історію цих біженців з позиції мікроісторії, адже зосередила увагу на труднощах, з якими стикалися ці люди, їх поневіряннях, описі драматичних історій окремих родин тощо. З іншого, задала широкий історичний та територіальний контексти для висвітлення цієї сторінки тематики біженства в епоху світової війни 1914–1918 рр., не оминувши вплив революційних подій 1917 р., перших повоєнних років, коли утверджувалися нові державні кордони і відбувалося повернення цих людей до своїх домівок.

Проблематика біженства є невід’ємною складовою антропологічного виміру Першої світової. Виходячи з цих позицій, вивчення досвіду «простої» людини у роки війни на українських землях суттєво розширює наше розуміння тогочасних воєнних реалій. Наприклад, історія братання на Східному фронті заслуговує на окрему увагу. Не можна сказати, що цю тему не досліджували. Правда, у радянських історичних працях братання розглядали як результат свідомої діяльності революційних соціалістів, передусім більшовиків, а в пострадянський період історики робили акцент здебільшого на німецьких і австро-угорських пропагандистів та розвідників. Ініціативу інтернаціоналістів і розвідників, звичайно, не слід ігнорувати, але на братання впливали й інші чинники – обмін продуктами, прибирання трупів загиблих вояків, заготівля дров, несанкціоновані перемир’я під час споживання їжі тощо. Останнім часом з’явилися цікаві збалансовані дослідження про це явище на Східному фронті. Але і в цих книгах трапляються узагальнені

²² Примак-Онішкі А. Беженство 1915. Забуті вигнанці. Київ: Темпора. 2019. 524 с.

характеристики «російських солдат», «німецьких солдатів», «австрійських солдатів». Разом з тим, ставлення до братання і його «технологія» на місцях могла залежати від багатьох чинників, зокрема, і від етнічного складу і дислокації відповідних підрозділів і частин. Як поводитися вояки в таких ситуаціях, коли між супротивниками мовний бар'єр не існував (чи його можна було легко подолати)? Як поводитися польські, єврейські і українські солдати, які воювали з польськими, єврейськими і українськими солдатами протиборчих імперій? Що примушувало їх воювати і що дозволяло їм брататися? Як проявлялася в цьому національна самосвідомість і як процеси братання впливали на осмислення етнічності? Число дослідницьких питань, пов'язаних з вивченням феномену братання, можна було б легко помножити²³.

Зауважимо, що над цією проблематикою починають працювати українські історики. Можемо згадати публікації науковця Івана Стичинського, пов'язані з повсякденним життям вояків, у першу чергу, українців, у збройних силах Російської імперії та Австро-Угорщини. Дослідницький фокус автора зосереджений на повсякденних практиках тогочасних солдат: повсякдення різних етнічних груп, святкові та побутові практики у фронтових умовах тощо²⁴. Суттєво доповнює картину повсякденних реалій світової війни початку ХХ ст. з позицій «домашнього фронту» напрацювання львівської дослідниці Мар'яни Байдак, яка у своїй праці намагається реконструювати життя українських жінок на прикладі Східної Галичини²⁵.

Наступна цікава тема, яка підкреслює перспективу дослідження українського виміру транснаціональної історії Великої війни, це проблематика насильства. Зазначимо, що насилля є центральною новою темою історії Першої світової у західній історичній науці. Мається на увазі передусім фізичне насилля, що практикували чи зазнавали солдати. Досвід нових форм насилля, раніше невідомих, створив у Західній Європі транснаціональний простір пам'яті, у Східній Європі – (поки що) ні. Адже ведення війни до і після

²³ Колоніцький Б. Як ми маємо тепер вивчати Першу світову війну? *Україна модерна*. 2016. Вип. 23. Перша світова: українська перспектива. С. 34-35.

²⁴ Стичинський І. Фронтові святкові практики вояків в роки Першої світової війни (1914–1917). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2018, № 4 (20). С. 50–54.; Стичинський І. Свято як елемент повсякденного життя австро-угорських вояків під час Першої світової війни (1914–1918). *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 56. С. 70–73.

²⁵ Байдак М. Війна як виклик і можливість : українки в роки Першої світової війни. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021. 320 с.

змінювалося радикально: Перша світова була війною кулеметів, артилерії, танків, та газових атак. Більшість солдатів була абсолютно не готова до такої нової індустріальної форми ведення війни, їх готували до рукопашного бою. Досвід знеособленого насилля змінив традиційний досвід рукопашного бою між солдатами. Багато вояків не розуміли, що відбувається, коли вони переживали снарядний шок («shell shock» – називалося це у британських солдатів). Сюди додавалися й інші форми нового й уже знайомого насилля: наприклад, у російській армії до 1905 р. практикували фізичні покарання, які прості солдати отримували від офіцерів. В 1905 р. їх скасували, але 1915 знову запровадили. Офіцери дуже часто били звичайних вояків. Це вплинуло на їх поведінку і світогляд упродовж 1917–1918 рр., у повоєнний час. Також і феномен дезертирства можна пояснити, тільки враховуючи цей досвід насилля. Тому сьогодні історія Великої війни практично неможлива без урахування фізичного насилля фронту²⁶.

Тому така дослідницька модель не ставить у центр завершення війни, тобто 1917 і 1918 рр., а рівномірно досліджує роки з 1914 і до 1917, усе частіше захоплюючи і повоєнні. Тут відкривається багато можливостей для локальних досліджень з української перспективи. Наприклад, у нас немає дослідження, присвяченого битві за фортецю Перемишль у вересні-жовтні 1914 р. і повторно зимою-весною 1915 р. Цікаво би було дослідити історію битви за Львів у серпні-вересні або листопада 1914 р. Значним кроком уперед було б дослідження цієї теми, можливо, зіставного характеру, порівнявши, наприклад, цю битву з битвою за укріплені райони на сході Франції²⁷. Тим паче, що погляд на насильство у роки Першої світової і післявоєнний час на українських землях слід вписувати у ширше історичне тло. Адже воєнізоване насилля як на полі бою, так і проти цивільного населення відбувалося не тільки в Україні в роки світового конфлікту та революційних потрясінь, а й було невід'ємною частинною цього явища у Центрально-Східній Європі загалом. Тим паче, що побідні наукові напрацювання, на які б могли орієнтуватися українські історики, вже є у західній історіографії. Мабуть кращим прикладом є праця західних дослідників Роберта Герварта і Джона Гора про воєнізоване насильство

²⁶ Гаусман Г. У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни. *Україна модерна*. 2016. № 23. Перша світова: українська перспектива. С. 11-12.

²⁷ Гаусман Г. У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Вказ. праця. С. 13.

впродовж 1917–1923 років²⁸. Однак таке запозичення методологічних підходів та їх використання на тогочасному українському наративі може лише частково пояснювати спалах насильства в Україні в роки Першої світової і революції, про що вже йшлося в одній з публікацій автора²⁹. Ситуацію у той час не може пояснити тільки одна дослідницька модель, тому тут потрібне використання ширшого наукового інструментарію аби пояснити чому Україна стала, як пише історик Ярослав Грицак, «лабораторією насильства»³⁰.

Останню тему, яку б ми хотіли розглянути у цій роботі, стосується українського виміру пропаганди у роки Великої війни. Загалом ця тематика отримала належне вивчення у західній історіографії у попередні десятиліття. Однак питання пропагандистської діяльності воюючих держав на Східному фронті Першої світової все ще потребує майбутніх наукових напрацювань. Хоча в останні роки з'явилося надзвичайно цікаве дослідження польського історика Мацея Горного, яке висвітлює маловідомий аспект – участь науковців-гуманітаріїв у пропагандистській діяльності урядів держав Центрально-Східної Європи у роки світового конфлікту 1914–1918 рр.³¹. Звісно, що тогочасна Україна не перебуває в центрі дослідницької моделі автора книги, однак М. Горний переконливо демонструє – вчені, вихідці з цього регіону європейського континенту, в тому числі й українські інтелектуали, були активно залучені до так званого «расового дискурсу», який був однією з особливостей пропаганди у Першій світовій. Діячі української інтелігенції, які залучалися до активної пропагандистської роботи на боці австро-німецького альянсу, у своїх працях намагалися сфокусувати увагу на розбіжностях (антропологічних, мовних тощо) між українцями та росіянами. Стисло ці аргументи можна звести до наступних. По-перше, відмінності між цими народами з'являються ще у добу Київської Русі. Тому кожен народ вже тоді отримав власний шлях розвитку. По-друге, українці, на протигагу росіянам, з одного боку,

²⁸ Gewarth R., Horne J. *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press. 2013. 240 p.; Геварт Р., Горн Дж. *Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917 – 1923*. Київ: Laurus. 2020. 292 с.

²⁹ Hlibischuk M. *Môže „teória brutalizácie“ vysvetliť výbuch násilí v období Ukrajinskej revolúcie (1917–1921)?* *Acta historica Neosoliensia*. 2020. № 23. P. 179-185.

³⁰ Грицак Я. *Подолати минуле: Глобальна історія України*. Київ: Портал. 2022. 408 с.

³¹ Gorny M. *Science embattled. Eastern European Intellectuals and the Great War*. Brill U Schoningh, 2019. 392 p.

виконували роль так званого «східноєвропейського форпосту» проти варварських нападів азійських народів. З іншого, вони стали центром об'єднання слов'янських народів, де взаємодіють впливи Заходу та Сходу. Однак апелювання до таких аргументів викликало спротив польських діячів, які теж активно послуговувалися тезою про «бастіон Європи» й це слугувало однією з причин ідейних суперечок між поляками та українцями.

Одним з найпослідовніших прихильників ідеї расової окремішності українців від інших сусідніх народів, у першу чергу – поляків і росіян, у роки Першої світової був український дослідник Степан Рудницький. У своїх тогочасних працях він намагався за допомогою різних антропологічних даних, у першу чергу, використовуючи інформацію зібрану антропологом Федором Вовком, підтвердити антропологічну особливість українців. Рудницький у одній з робіт писав наступне: «Український народ – це окремий антропологічний тип, чисто слов'янський за своїм походженням, дуже своєрідний своєю старовиною й чистотою від всіяких неарійських домішок. Є український расовий тип, який має багато прикмет»³². Тому, як слушно пише німецький історик Гвідо Гаусман, що С. Рудницький розмістився, з одного боку, в науковій царині, а з другого – в царині політичної полеміки: коли він пише про «наші армії», то має на увазі армії Центральних держав і водночас вказує на те, що «українська національна свідомість дуже відчутно зростає в народних масах Південної Росії», наголошуючи також історико-культурні відмінності між українцями та росіянами. Його географічні праці підводять до двох важливих висновків: по-перше, конкретних військових пропозицій щодо того, як можна «звільнити» належні до Росії українські території, а, по-друге, означення (похідних із географії) політичних кордонів майбутньої української держави. Водночас, на його думку, слід утвердити поняття України на протигагу таким зовнішнім означенням, як «русини» (офіційно утверджене в Австро-Угорщині до 1918 р.) або ж «малороси», «наповнивши» їх географічно³³. Як бачимо, такий погляд на український вимір інформаційного протистояння у роки Великої війни (*не випадково Першу світову інколи це називають «першою інформаційною війною в історії»* – М.Г., С.К.), дозволяє нам побачити перспективи нового дослідницького поля для

³² Глібішук М. «Цивілізація проти варварства»: пропаганда на Східному фронті Першої світової війни. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. № 57. Т. 1. С. 56.

³³ Гаусман Г. Культурна поразка. Перша світова війна в українській пам'яті. *Критика*. 2019. Вип. 2. С. 22-29.

істориків, які займаються вивчення агітаційно-пропагандистського аспекту цієї війни.

Підбиваючи підсумки, зупинимося на двох судженнях, які нам видаються важливими. З одного боку, у цій публікації ми звернули увагу лише на деякі сюжети (*українське питання, міська історія, біженство, насильство, пропаганда*), пов'язані з історією України у роки Першої світової, які, на противагу західній історичній науці, потребують додаткових наукових напрацювань українськими істориками. З іншого, наведені нами приклади, на нашу думку, переконливо демонструють цінність українського наративу Великої війни, який суттєво доповнює транснаціональну історію цього глобального протистояння початку минулого століття. І що не менш важливо, окреслює потенційну перспективу масштабного наукового проекту, де українські науковці могли б виступити у ролі ініціаторів, а саме – переосмислення східноєвропейської історії Першої світової на нових методологічних засадах, притаманних також працям дослідників з країн цього регіону Європи.